

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԻՄ «DEUTSCHER HILFSBUND
FÜR CHRISTLICHES LIEBESWERK IM ORIENT» («ԱՐԵՎԵԼ-ՔՈՒՄ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՈՒԹՅԱՆ») ՄԻՍԻՈՆԵՐԱԿԱՆ ԿԱՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԴԱԴԱՐԵՑՅԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՆԵԽԱՅԱՅԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ԴՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ**

Հայկ Մարտիրոսյան

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանական միսիոներական կայանները թեև դժվարին պայմաններում, սակայն շարունակում են իրենց գործունեությունը՝ ի տարրերություն անգիտական և ֆրանչական միսիոներական կազմակերպությունների, որոնք, որպես թշնամի պետությունների ներկայացուցություններ, ստիպված էին հեռանալ երկրից: Մինչև պատերազմի մեջ նտնելը՝ ԱՄՆ-ի՝ որպես չեզոք երկրի միսիոներներն ու Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը (ՕՈՒԱԲ-ABCFM American Board of Commissioners for Foreign Missions) կարողանում են գործունեություն ծավալել Օսմանյան կայսրությունում: Այնուամենայնիվ, ենթերու Օսմանյան կայսրության և Գերմանիայի միջև դաշնակցային հարաբերություններից, գերմանացի միսիոներներն օսմանյան իշխանությունների հետ հարաբերություններում փորձ-ինչ արտոնյալ կարգավիճակ ունեին:

Մինչև Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը՝ 1914թ. դրությամբ «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միություն» (այսուհետ՝ ԱՔԲՓՕՄ)¹ Օսմանյան կայսրության տարածքում ուներ իինձ իմբնական կայան՝ Մեզքեի, Մարաշի, Վանի, Մուշի և Հարունիեի, որոնցում (ենթակայանների հետ միասին) ապաստան էր գտնել շուրջ 2000 երեխա, իսկ կայաններում և հարակից զյուղերում գերմանացիների կողմից պահպան դպրոցներում կրթություն էր ստանում 3361 երեխա²:

Մեզքեի կայան այդ կայաններից ամենամեծն ու գլխավորն էր: Կայանի ղեկավարն ուսուցիչ Յոհաննես Էհմանն էր, ով իր երկու գործընկերների հետ միասին այստեղ էր ժամանել դեռևս 1897թ. փետրվարին: Մեզքեի կայանը իմբնվել էր 1897թ. հունիսի 1-ին³: Սկզբից ներ կայանը ղեկավարում էր Յոհ. Էհմանը, ով Օսմանյան կայսրություն ժամանած գերմանացի առաջին միսիոներից մեկն էր: Կայանն իր գործունեությունն սկսում

¹ Նախապես այս կազմակերպությունը կոչվել էր «Հայաստանի օգնության գերմանական միություն»՝ Մայնի Ֆրանկֆուրտի և Բեռլինի հիմնական կոմիտեներով և մի քանի այլ ենթակոմիտեներով, սակայն հիմնադրումը որպես ժամանակ անց վերանվանվել էր ԱՔԲՓՕՄ:

² Sonnen-Aufgang, Mitteilungen des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e.V., Frankfurt am Main, Verlag des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e.V., 1914, Heft 5, Februar, S. 69.

³ 1896 թ. օգոստոսի 28-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում տեղի էր ունեցել «Հայաստանի օգնության գերմանական միության» երկրորդ համաժողովը, որի ժամանակ որոշվում էր կայացվել Օսմանյան կայսրության հայաշատ մի քանի վայրերում, մասնաւորապես Խարբերդում, Մարաշում և Վանում վարձակալված տեղում չորս հարյուր որք վերցնել, իսկ Կ.Պոլսի Ալյուտար թաղանասում (ավելի ոչ տեղափոխված է եվրոպական մաս՝ Բերելը) «գերմանական ղեկավարնանք» գերմանական որբանոց բացել, որտեղ ապաստան էր գտնելու 50 որք: Հենց 1896 թ. վերջին էլ գերմանական ֆինանսավորմանը, սակայն ամերիկյան ղեկավարնանքը որբեր են հավաքվում Խարբերդում: Գերմանացիների՝ Խարբերդ ժամանելուց մի քանի ամիս անց՝ 1897 թ. հունիսի 1-ին, այստեղ հավաքված որբերը Յոհ. Էհմանի ղեկավարությամբ տեղափոխված են Մեզքեի որբանոց, որտեղ այդ նախատակի համար նախապես վարձակալվել էր երկու տուն: Հենց հունիսի 1-ն էլ համարվում է Մեզքեում գերմանական միսիոներական գործի սկզբնավորման օր: Տես Lohmann E. (Hg.), Skizzen und Bilder aus dem Orient, Dinglingen (Baden), 1899, St. Johannis-Druckerei, S. 54.

Է երկու որբանոցով և շուրջ 200 երեխայով⁴: Համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին այստեղ կար շուրջ 700 երեխա, դպրոցներում կրթություն էր ստանում 1055 երեխա (այդ թվում՝ նաև երեխաներ քաղաքից), կայսում ավելացել էր ինչպես որբանոցների, այնպես էլ աշխատակիցների թիվը: Այժմ այստեղ կար որբանոցի վեց շենք, ուսուցչական անձնակազմի թիվը հասել էր 25-ի, եվրոպացի աշխատակիցներինը՝ 23-ի⁵: Կայսում աշխատում էին մեծ թվով հայեր: Այն ուներ մի քանի արհեստանոց՝ տեղական և եվրոպական կոչկակարության, մանածագործության, դարբնության, հյուսնության: Բացի այդ այստեղ գործում էին ուսուցիչների պատրաստման սեմինարիա, 1913թ. պատվելի Ասատոր Եղոյանի և Յոհաննես Էմմանի եկեկավարությամբ հիմնադրված քարոզիչների պատրաստման Թաղեռույան դպրոց, «Ցուար» հանգստյան տուն քաղաքից ոչ հեռու գտնվող լեռներում, «Եփրատ-Սիլոահ» հիվանդանոց, հացի արտադրամաս և այլն: Անցած ավելի քան մեկուկես տասնամյակի ընթացքում կայանն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել ինչպես երեխաների հավաքագրման, խնամքի ու դաստիարակության, այնպես էլ կրթության, բժշկության, ավետարանականացման⁶, ենթակայանների հիմնման և այլ ուղղություններով:

Համաշխարհային պատերազմն ու Հայոց ցեղասպանությունը նոր դժվարություններ են առաջ բերում (1915թ. Մեզրենում կար 1350 սան⁷): թուրքերը բռնագրավում են որբանոցների մի մասը՝ դարձնելով դրանք զորանոց և հիվանդանոց, գերմանացի աշխատակիցներից ունաճը վերադարձնում են հայրենիք, հայ աշխատակիցներից ունաճը՝ տարագրվում, նվազում է ֆինանսավորումը և այլն: Այնուամենայնիվ, մեծ դժվարություններով ու փորձություններով, զգայի կորուստներ կրելով՝ կայանը կարողանում է գոյատևել Համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ըստ Մեզրեի Թաղեռույան վարժարանի հիմնադիրներից մեկի՝ պատվելի Ա. Եղոյանի նամակի՝ Մեզրեն և Խարբերդն այն եզակի վայրերից էին, որտեղ Մեծ Եղեռնից փրկված հայերը կարող էին ժամերգությունների և ավետարանական ընթերցումների մասնակցել: Եթե այստեղ ժամերգություններին երրեմն հավաքվում էր 500 հոգի, հիմնականում՝ կանայք, ապա այլ վայրերում, որտեղ քարոզներով շրջել էր Յոհ. Էհմանը, մասնակիցների թիվը շատ քիչ էր եղել: Նա եղել էր Մալաթիայում՝ քարոզելով նաև Քրիստոֆելի կոյցերի առաքելության տաճը, որտեղ միայն 10 կին էր համարձակվել զալքարողներ լսելու: Նման իրավիճակ էր նաև Դիարբերիրում, Արարկիրում և Այնթապում⁸:

Աշխարհամարտի ավարտից հետո սկիզբ է առնում մուսուլմանական տներից հայերի ազատագրման գործը: Մեզրեի կայանը ևս ակտիվորեն ներգրավված էր դրանում: Սակայն ազատագրվածներին և արսորից վերադարձներին անհրաժեշտ էր նաև հոգալ սննդի և կեցության համար: 1919թ. մարտի կեսերին թուրքական տներից ազատվել և կայան էր բերվել 150 կին ու աղջիկ, իսկ մեկուկես ամիս անց՝ արդեն 300 հոգի⁹:

Ի տարրերություն գերմանական մի քանի միահինգներական կայանների՝ Մեզրենում, Մարաշում, Հարուներում, ինչպես նաև Ուրֆայում («Գերմանական արևելյան առաքելության» կայան), մյուս երկրների միահինգներական կայաններն Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում դաստիարակության մասնակիցների կողմէ կազմվելու: Վերջինները, որոնք փակվեցին կամ անցան գերմանացիների

⁴ Baumann A., Die Gründung des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient, in; Knipsel M. (Hrsg.), Ernst Lohmann 1860-1936. Pionier, Gründer, Evangelist. Berlin, Pro BUSINESS, 2011, S. 55.

⁵ Sonnen-Aufgang. Heft 9, Juni 1914, S. 131-134.

⁶ Բողոքական դավանանիք ուսուցման և Ավետարանի բացարձության դասեր:

⁷ Ժամկետան Բ., Պատմութիւն Մամուրեթ իւլ Ազիզի գերման որբանոցներու, Պէյրութ, Printers & Publishers G. DONIGIAN & Sons, 1973, էջ 179:

⁸ Sonnen-Aufgang, Heft 1, Oktober, 1917, S. 2-4; Heft 6, März, 1918, S. 42-44.

⁹ Sonnen-Aufgang, Heft 2, November, 1919, S. 10-11.

Հայկ Մարտիրոսյան

խնամակալության ներքո, ամերիկյան կայաններն էին: Այլ երկրների առաքելություններն իրենց գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում վերսկսեցին միայն 1919թ.: Ի տարրերություն վերջինների՝ միևնույն՝ 1919թ. գերմանական որբախնամ առաքելությունն Օսմանյան կայսրությունում ստիպված է լինում դադարեցնել իր գործունեությունը:

Պատերազմի ավարտից և Գերմանիայի պարտությունից հետո Անտանտի երկրների և հատկապես անգլիացիների պնդմամբ գերմանացի աշխատակիցներն ստիպված էին հեռանալ Օսմանյան կայսրությունից: Ամերիկացիները պատրաստակամություն են հայտնում գրադացնելու գերմանացիների տեղը, որոնց և փոխանցվում է միսիոններական գործը¹⁰: Որպես գերմանական կողմի ներկայացուցիչներ՝ Մեզրետում են մնում շվեյցարացի Վերենա Շմիդլին և դանիացի Կարեն Մարի Պետերսենը՝ միսիոններական կայանի հանձնումն ամերիկացիներին իրականացնելու համար: 1919թ. ամռանը Մեզրեի կայանը՝ որպես գերմանական միսիոններական կայան, արդեն դադարեցրել էր իր գործունեությունը, իսկ անձնակազմը՝ Յոհ. Էհմանն ու իր ընտանիքը, աշխատակցուիները Մինա Էնալենը, Աննա Յենսենը, Կատարինն Մադերը, Կլարա Պֆայֆերը և Մարի Ռյոդերը, հետագել էին Օսմանյան կայսրությունից՝ Ռոգենհայմ (Բավարիա)¹¹: Գերմանացի աշխատակիցների հեռանալուց առաջ այստեղ հայերի կողմից կազմակերպվում է հրաժեշտի օր, որտեղ նրանց շնորհակալագիր է հանձնվում Մեզրեի ավետարանական համայնքի կողմից, ընդգծվում կայանի բոլոր աշխատակիցների և հատկապես վերջինս դեկավար Յոհ. Էհմանի 22 տարի շարունակ կատարած մեծ ու շնորհակալ աշխատանքը, շեշտվում է, որ կայանի շնորհիվ այստեղ ապաստան է գտել ու փրկվել ավելի քան 1000 մարդ¹²: Բ. Ժամկոչյանի գրքում նշվում է, որ կայանի շնորհիվ փրկվել է մոտ 1500 հայ¹³: Փաստացի, Մեզրեի կայանը ոչ միայն կարողանում է ցեղասպանությունից ու տարագրությունից փրկել իր սաների ու աշխատակիցների մեծագույն մասին, այլև օգնության ձեռք մեկնել մի շարք այլ մարդկանց, երեխաների, իրենց աշխատակիցների ընտանիքներին և շատ ուրիշների:

Մարաշի կայանը ևս փաստացի հիմնադրվել է 1896թ. (1896թ. օգոստոսի 28-ի վերջյալ որոշումը վերաբերում էր նաև Մարաշում որբեր հավաքագրելուն): 1896թ. հոկտեմբերի 28-ին Մարաշում ապաստան են գտնում առաջին որբերը: Շուրջ մեկուկես տարի կայանը դեկավարվել է ամերիկացիների և տեղի հայերի կողմից: Միայն 1898թ. փետրվարի 1-ին Մարաշ է ժամանում գերմանացի միսիոններուի Աննա Ռուբախը և անհրաժեշտ լեզվական գիտելիքներին տիրապետելուց հետո ստանձնում կայանի դեկավարունք¹⁴: Այդ պահից ի վեր կայանն անցնում է գերմանական անմիջական դեկավարման ներքո:

Հաջորդ մեկուկես տասնամյակի ընթացքում Մարաշի կայանն զգալիորեն մեծանում է: Սկզբանապես այստեղ գործում էր տղաների և աղջկների մեկական որբանոց՝ «Քերշալում» և «Քերել»: Ժամանակի ընթացքում թեև այս անվանումները մնում են, սակայն դրանք դառնում են մի տեսակ շենքային համալիրներ՝ ներառելով որբանոցների մի քանի շենքեր: Մարաշի կայանը լուրջ փորձության է ենթարկվում 1909թ. կիլիկիահայության կոստրածների ժամանակ, երբ կտրուկ ավելանում է որբերի թիվը: Կայանի աշխատակիցները, բժիշկ Բ. Մյուլերլայլեր, նրա կնոջ՝ Լուիզե Այտելի (հետագայում՝ Մյուլերլայլեր), Պաուլա Շեֆերի և այլոց մասնակցությամբ արշավախտում կազմելով, լինում են կոտորածներից

¹⁰ Sonnen-Aufgang. Heft 6/7, März/April 1919, S. 40.

¹¹ Sonnen-Aufgang. Heft 11, August 1919, S. 72.

¹² Sonnen-Aufgang. Heft 1, Oktober 1919, S. 5-6.

¹³ Ժամկոչյան Բ., Պատմություն ..., էջ 191:

¹⁴ Berron P., Blicke in die Geschichte der Station Marasch, in; Schuchardt F. (H.g.), 25 Jahre im Orient: 1896-1921. Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient, Frankfurt a. Main, Verlag Orient 1921, S. 23.

սուժած մի շարք վայրերում, օգնություն ցուցաբերում տեղացիներին՝ իրենց հետ կայան բերելով նաև շուրջ 200 որբացած երեխայի: Բացի այդ հայ ազգարնակչությանը մեծ օգնություն է ցուցաբերում կայանում գործող «Սալեմ» հիվանդանոցը: Ընդհանոր առմամբ այս կայանում ևս իրականացվում էր որբախնամ, այրիախնամ, կրթական, բժշկական, ավետարանականացման գործունեություն: Համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին զգալիորեն աճել էր ինչպես խնամառու երեխաների, այնպես էլ կայանի եվրոպացի և հայ աշխատակիցների թիվը, կայանում գործում էր «Սալեմ» հիվանդանոցը, մոտակա լեռներում՝ «Բեթանիեն» հանգստյան տունը, 1913թ. Անհի Ռոհների դեկավարությամբ այստեղ հիմնադրված Իգական աստվածաշնչան դպրոցը (Bibelfrauenschule)՝ կին քարոզիչներ պատրաստելու համար, մի շարք արհեստանոցներ և այլն:

Համաշխարհային պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության հետևանքով առաջացած դժվարությունները հայթահարելով՝ Մարաշի կայանը կարողանում է պահպամել իր գոյությունը: Կայանում մեծ զրոհությունների գնով հնարավոր է ինում պահել ու ապաստան տալ զգալի թվով երեխաների, ինչպես նաև աշխատակիցների ու նրանց ընտանիքներին: Կայանը համանելուց որոշ ժամանակ առաջ՝ 1919թ., Մարաշում ապաստան էր գտել շուրջ 1000 երեխա: Բացի այդ այստեղ մի կացարան էր իհմնվել այն հայ կանաց համար, ովքեր ազատվում էին թուրքական գերությունից¹⁵: Սակայն Մարաշում ևս Անտանտի երկրների որոշմամբ (Մեզրեի կայանի աշխատակիցներից քիչ ավելի ուշ), որպես գերմանահայատակներ, կայանի աշխատակիցներն ստիպված են լինում լրել Օսմանյան կայսրության տարածքը: 1919թ. սեպտեմբերին Վերջիններս Հարունիերի կայանի աշխատակիցների հետ միասին հեռանում են կայանից՝ հոկտեմբերին ժամանելով Գերմանիա: Որպես գերմանական կողմի ներկայացուցիչ և գործը սահուն կերպով փոխարինելու եկած ամերիկացիներին փոխանցելու համար՝ այստեղ մնում է Մարի Տիմը:

Մարաշի գերմանական կայանը կարողանում է փրկել իր սաների ու աշխատակիցների մեծ մասին և վերապետ ցեղասպանությունն ու Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Կայանի դժվարությունների նոր փուն սկսվում է արդեն Աշխարհամարտից հետով: Այս գերմանական կայանը ևս դադարեցնում է իր գործունեությունը Անտանտի երկրների, մասնավորապես Ֆրանսիայի և Անգլիայի պահանջով: Եթե այլ երկրների միսիոներական կայանների պարագայում գործունեության դադարեցման պատճառը բացառապես պատերազմն էր, և փակումն էլ տեղի էր ունեցել դրանից առաջ կամ այդ ընթացքում ու թուրքերի նախաձեռնությամբ կամ պահանջով, ապա գերմանական միսիոներական գործի դադարեցման զիսավոր դերակատարներն Անգլիան ու Ֆրանսիան էին:

Վանի կայանը փաստացի հիմնադրվել է 1896թ., երբ օգոստոսի 28-ի վերոնշյալ համաժողովի որոշմամբ որբեր էին հավաքագրվելու մի քանի քաղաքներում, այդ թվում նաև Վանում, որտեղ սեպտեմբերի վերջին սկզբնապես ապաստան է գտնում 50 երեխա: Այս կայանը դեկավարելու էին ամերիկացի Ռեյնոլդս ամուսինները: Ի տարբերություն մյուս հիմնական կայանների՝ Վանում կազմակերպության գործունեությունը բավականին երկար ժամանակ մնում է ամերիկյան դեկավարման ներքո և առանց գերմանացի աշխատակիցների: Ա.Ք.Բ.Գ.Օ.Ս.-ի առաջին աշխատակիցը՝ քարոզիչ Ռյուլերը, Վան է ժամանում 1901 թ., որից հետո՝ Պատուին Պատրունիկին (վերջինս մինչ այդ գործում էր Ուրֆայում Յոհ. Լեիսիուսի «Գերմանական արևելյան առաքելության» կայանում), Կլարա Լիզեն, Քրիստիանե Դյուրերը, իսկ 1905թ.՝ շվեյցարացի Շայորի ամուսինները և սկսում են դեկավարել այն: Կայանում կար 250-280 երեխա՝ տեղակայված տղաների և աղջիկների մեկա-

¹⁵ Sonnen-Aufgang, Heft 10, 1919, Juli, S. 63; Heft 2, 1919, November, S. 15.

Հայկ Մարտիրոսյան

կան որբանոցներում¹⁶: Ժամանակի ընթացքում այստեղ մեծանում է անձնակազմը, գնվում է հողակտոր, թույլտվություն է ստացվում դրա վրա շինություն կառուցելու վերաբերյալ, կառուցվում է նաև դպրոցի շենք և այլն: Գործունեության ընթացքում կայան ունենում է նաև կորուստներ. 1908թ. հիվանդանում և մահանում է կայանի աշխատակցուի Աննա Վելիթերը, իսկ 1915թ. ամռանը՝ Մարթա Կրայսը¹⁷:

Վանի կայանն ամենաշուտն է դադարեցնում իր գործունեությունը՝ կապված ռուսական սահմանին ամենամոտը լինելու և պատերազմի մեջ ներքաշվելու հետ: Ապրիլ-մայիսյան բախումների ժամանակ Վանի գերմանական կայանի երեք շինություններում՝ երկու որբանոցում և դպրոցում, ապաստան էր գտել ավելի քան 2000 մարդ, կահավորվել էր պոլիկլինիկա¹⁸:

Ռուսական գորքերի՝ Վան մուտք գործելուց և առաջին նահանջից հետո վերջիններս իրենց հետ տանում են նաև Շայորի ամուսնություն, նրանց դատերը՝ կայանի աշխատակից Բուենոս Իրի, և միսիոններուի Աննա Գրայներին: Շայորի ընտանիքը նահանջից հետո որոշ ժամանակ նետվում է Թիֆլիսի քանտ, ապա ամերիկյան ու շվեյցարական դեսպանատների ջանքերով (Վերջիններս շվեյցարացիներ էին) ազատ արձակվում և վերադառնում հայրենիք: Աննա Գրայները որպես գերմանուի ավելի երկար է մնում քանտում, ավելի ուշ Թիֆլիսից տեղափոխվում և որոշ ժամանակ անց է կացնում նաև Ալեքսանդրապոլի քանտում: Կայանում մնացած երեխաները՝ 40-43 հոգի, հեռանում են ավելի ուշ՝ օգոստոսի վերջին՝ ռուսական երկրորդ նահանջից ժամանակ, խիստ հապշտապ, ոուս զինվորների ընկերակցությամբ և միսիոններուի Կերե Էհրհոլդի ու նրա օգնականուհու՝ 18-ամյա հայուի Մարթայի դեկավարությամբ: Երեխաները տեղափոխվում են Թիֆլիս և տեղափորվում տեղի հյուրընկալ ընտանիքներում: Կերե Էհրհոլդին՝ որպես գերմանուին, առանձնացնում են երեխաներից և նետում Թիֆլիսի քանտ: Ի վերջո, ամերիկյան դեսպանատան ջանքերով Աննա Գրայները և Կերե Էհրհոլդը ազատ են արձակվում և վերադառնում Գերմանիա¹⁹:

Վանում գործող գերմանական ու ամերիկյան միսիոններական կայանները, ի տարրերություն մյուս կայանների, իրենց գործունեությունը դադարեցնում են քացառապես պատերազմական գործողությունների պատճառով: Եթե ամերիկյան մյուս միսիոններական կայանները հիմնականում կարողանում են գոյատևել մինչև 1917թ. ապրիլ՝ ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելը, ապա ռուսական առաջխաղացման պատճառով Վանի այս երկու կայանները դադարեցնում են իրենց գործունեությունը, իսկ դրանցում ապաստան գտած երեխաները տեղափոխվում են Ամերիկովկաս: Գերմանական կայանը կարողանում է ոչ միայն պահպանել իր խնամակալության տակ գտնվող որբերին, այլև մինչև ռուսական զորքերի՝ Վան մուտք գործելն ապաստան է տալիս շուրջ 2000 հայ փախստականների Վանի շրջանի գյուղերից: Ի տարրերություն ամերիկյան կայանի միսիոններների՝ գերմա-

¹⁶ Spörri Joh., *Unsere Arbeit in Wan*, in; Schuchardt F. (H.g.), ճշշ. աշխ., էջ 38-40: Տես նաև Kieser H.-L., *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Zürich, Chronos Verlag, 2000, S. 161.

¹⁷ Spörri Joh., նոյն տեղում, էջ 47: Մարթա Կրայսի մահվան հետ կապված որոշակի անհստակություն կա. Եթե կայանի դեկավար Յոհ. Շայորին գրում է, որ նա մահացել է քաղաքի պաշարման ժամանակ, ապա կազմակերպության պարբերականում գրված է, որ Մարթա Կրայսը մահացել է հունիսի 30-ին Թիֆլիսում բժավոր տիֆից, որտեղ նա բուրքական հոսպիտալում օրիորդ Մաք-Քլարենի հետ միասին զինվորներ էր խնամում: Sonnen-Aufgang, Heft 3, 1915, Dezember, S. 24.

¹⁸ Ehrhold K., *Flucht in die Heimat. Aus dem Kriegserlebnissen deutscher Missionsschwestern in der asiatischen Türkei*, Dresden-Leipzig, Verlag E. Ludwig Angelenk, 1937, S. 11.

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 31-44: Կայանում առկա երեխաների փոքր թիվը պայմանավորված էր նրանով, որ ամառային արձակուրդներ էին, և երեխաները վերադարձել էին իրենց հարազատների մոտ:

նական կայանի աշխատակիցները հետազայում ենթարկվում են հետապնդումների, ձերքակալությունների, բանտարկության և աքսորի:

Մուշի կայանը հիմնական կայաններից թվով չորրորդն էր, սակայն հիմնադրվել էր ոչ թե առաջին երեք կայանների հետ միասին, այլ դրանցից ավելի քան մեկ տասնամյակ անց՝ 1907թ., երբ մայիսին Բենեն և Աննա ֆոն Դորելեր ամուսինները տեղափոխվել էին այստեղ, հավաքագրել որքերի, իրենց խնամակալության տակ վերցրել մինչ այդ հավաքված որքերին և հիմնել կայանը: Առաջին անգամ Ֆոն Դորելեր ամուսինները Մուշ էին եկել 1907թ. Փետրվարի 5-ին Բյիթլիսից (նրանք որոշ ժամանակով հաստատվել էին այստեղ՝ տեղի ավանդույթներին և լեզվին ծանոթանալու համար) ամերիկացի միահիներուի օրիորդ Էլիի, մեկ թուրք զափթիենի և ութ հայի ուղեցույթյամբ՝ լինելով նաև շրջակա բնակավայրերում՝ Մոկոնքում, Դերգեվանքում և այլուր: 1907թ. ի վեր Մուշի կայանում գործում էին մեկական որբանոց աղջիկների և տղաների համար ու մի դպրոց: Շրջակա որոշ գյուղերում ևս կայանի աջակցությամբ գործում էին դպրոցներ²⁰: Այստեղ ևս գործունեությունը բաժանվում է մի քանի հիմնական ուղղույթների՝ որբախնամ, այրիախնամ գործ, կրթություն, բժշկական գործ, ավետարանականացում: Մուշի պարագայում առկա էր մեկ լուրջ խնդիր, ինչը չկար մյուս վայրերում՝ տներ վարձակալելու խնդիրը. այստեղ խիստ դժվար էր հարմար տուն վարձակալելը: Տեղի հայերը չունեին հարմարավետ, լուսավոր ու մեծ տներ, իսկ թուրքերն իրենց տները հաճախ չին հաճանում վարձակալության կամ հաճանելուց որոշ ժամանակ անց կտրուկ բարձրացնում էին դրանց վարձը (դրանք առանց այդ էլ թանկ էին), ինչին նպաստում էին նաև վարձակալության պայմանագրերի կարծառն լինելը, պահանջարկը և այլն: Ելենով այս ամենից՝ որոշում է կայացվում այստեղ սեփական որբանոցի շենք կառուցելու մասին: Կայանում, բացի որբանոցներից ու դպրոցից, կային նաև մանածագործության ու կարի արհեստանոցներ, հացի արտադրամաս և այլն: Կայանի հիմնական աշխատակիցներից էր նորվեգոնի Բյոդի Բյորնը, ով 1911թ. աշխանը ստանձնում է կայանի դեկավարումը, քանի որ Ֆոն Դորելեր ամուսինները վերադարձնում էին հայրենիք՝ հանգստանալու: Անձնակազմի մեծ մասը հայեր էին: Կայանն անգամ Մուշ քաղաքից որոշ հեռավորության վրա 38 000 քառ. մետր տարածողություն ունի մեծ հողակտոր է գնում, որտեղ նախատեսվում էր հետազայում որբանոցային համալիր հիմնել և տեղափոխել ամբողջ կայանը²¹:

1914թ. սկզբին՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, կայանում ապաստան էր գտել շուրջ 120 երեխա: Դպրոցում կրթություն էր ստանում 198 երեխա, որի շուրջ կեսը որբանոցի սաներից չէին: Դպրոցում աշխատում էր յոթ ուսուցիչ: Եվս շուրջ 150 երեխա կրթություն էր ստանում շրջակա մի շաբթ գյուղերում²²:

Սակայն այս կայանն ունենում է ամենակարճաւու կյանքն ու ամենաորեքրգական ճակատագիրը. այն դադարեցնում է իր գործունեությունը 1915թ. ամռանը կայանի հայ երեխաների տարագրման և ոչնչացման հետևանքով: 1915թ. այդ դժվարին ժամանակներում այս կայանում էին գործում նորվեգոնի Բյոդի Բյորնը և շվեդոնի Ալմա Յոհանսոնը: 1915թ. գարնանը կայանը թողնում է մինչ այդ այստեղ աշխատած Քրիստիան Դյուրերը և տեղափոխվում Մեզրեի կայան, ապա՝ հայրենիք: Բյոդի Բյորնը ծանր հիվանդանում է տիֆով և միայն օգոստոսին է կարողանում Ալմա Յոհանսոնի հետ միասին Մեզրե տեղափոխվել: Վերջինս ականատես էր եղել այն կոտորածներին, որոնց ենթարկվել էր Մուշի

²⁰ Von Dobbeler B., *Im armenischen Hochland (Musch)*, in; Schuchardt F. (H.g.), ճշկ. աշխ., էջ 49-51:

²¹ Sonnen-Aufgang, Heft 11, 1912, August, S. 164-166.

²² Sonnen-Aufgang, Heft 5, 1914, Februar, S. 69.

Հայկ Մարտիրոսյան

հայությունը, և թե ինչպես հարյուրավոր հայ երեխաներ ու կանայք այրվել էին²³: 1915թ. օգոստոսի 10-ին Բյոդի Բյորմը և Ալմա Յոհաննուն հեռանում են Մուշից՝ իրենց հետ վերցնելով իրենց հայ ուսուցչուհիներից կենդանի մնացածներին (թուրքերը չեն սպանել ուսուցչուհիներից ոմանց լոկ այն պատճառով, որ հարմար էին գտել օգտագործել նրանց զիտեկիրներն իրենց հարեմներում): Այս կայանից շատ քերին է հաջողվում փրկվել՝ միայն մի քանի ուսուցչուհու և օգնականուհու, ովքեր երկու միսիոներուհիների հետ միասին տեղափոխվում են Մեզրե: Կայանի փոքրիկներն ու կանայք ողջ-ողջ այրվել էին, տղամարդիկ՝ գնդակահարվել²⁴:

Օսմանյան կայսրությունում գործող մյուս միսիոներական կայաններից Մուշի կայանն է արժանանում ամենադաժան ճակատագրին: Այստեղ բոլոր երեխանները, աշխատակիցներն ու նրանց ընտանիքները ողջակիզվում են՝ բացառությամբ մի քանի ուսուցչուհու: Թեև համեմատության համար կարելի է նշել, որ Մալաթիայում գտնվող Քրիստոնեական կույրերի առաքելության սաներից շատերը ևս սպանվում կամ մահանում են, սակայն Մուշի դեպքը բացարձի է իր դաժանությամբ, փրկվածների չնչին քանակով, իրադարձությունների արագ զարգացմամբ: Տարագրելու պատճառաբանությամբ բռնությամբ ու թուրք սպայի «պատվո խոսքով» կայանից խլված երեխաններն ու աշխատակիցները ողջակիզվում են կրկնելով Մուշի շրջանի բազմահազար այլ հայերի ճակատագիրը: 1915թ. նոյեմբերին Մուշի արդեն նախկին կայանի միսիոներուին Հ. Բյուլը վերադառնում է Մուշի հավաքելու և հնարավորինս օգնելու հրաշռով դեռևս կենդանի մնացած հայերին՝ այստեղ մնալով մինչև 1916թ. փետրվարը՝ ուսական զորքերի կողմից Մուշի գրավումը:

Հարունիեկի կայանը միակ հիմնական կայանն էր, որը տեղակայված էր գյուղում (այս գյուղը կոչվում էր նաև Խարսնե (Բախչեկի շրջան), սակայն քանի որ գերմանացիներն այդ կայանն անվանում էին Հարունիեկի, մենք հավատարիմ ենք մնացել այդ անվանը)²⁵: Հարունիեն, լինելով Աղանայի վիլայեթի գյուղերից մեկը, անմասն չէր մնացել 1909թ. կոտորածներից: Դրանք այստեղ սկսվել էին ապրիլի 15-ին: Ըստ Հարունիեկի քահանայի այրո՛ գյուղի բոլոր տղամարդկանցից կենդանի էին մնացել միայն հինգ-վեց հոգի: Սպանվել էին 157 տղամարդ և մեկ կին: Փրկվածները 14 օր շարունակ անցկացրել էին լեռներում: Այդ ընթացքում բռնություններն ու սպանությունները շարունակվել էին, թուրքերը տարել էին երիտասարդ հայ կանանց ու աղջիկներին²⁶: Մարաշի կայանի աշխատակիցները շտապել էին այստեղ՝ փորձելով օգնություն ցուցաբերել տեղի և շրջակայրի ազգաքննակչությանը, սննդամթերք, դեղորայք տրամադրել, վերադարձին իրենց հետ Մարաշ տանելով շուրջ 200 որբացած երեխայի, նաև՝ կանանց: Սակայն Մարաշի կայանում որք երեխանների քանակի կտրուկ ավելացման հետ կապված ծագած դժվարությունների պատճառով որոշում էր կայացվել Հարունիենում մի նոր կայան հիմնել, որբանց կառուցել, որտեղ և տեղափոխվում է Մարաշում պահպող և կոտորածի շրջաննե-

²³ Grulich R., *Etnische Säuberung und Vertreibung als Mittel der Politik im 20. Jahrhundert*, Internationales Institut für Nationalitätenrecht und Regionalismus, Eichstätt, 1998, S. 48.

²⁴ Յոհաննոն Ա., Մուշ 1915. Օրագիր (թարգմ.՝ Տիգրանյան Ա.), Լու Անգելես, տպարան «Արաք», 2000թ., էջ 25-32; Տե՛ս նաև Յոհաննոն Ա., Արտորյալ ժողովուրդ. Մեկ տարի հայոց պատմությունից, Երևան, Հայոց ժեղասապանության թանգարան-ինստիտուտ, էջ 20-26:

²⁵ Հարունիե (Խարսն, Խարսն, Խարսն, Հարունի դոյլակ և այլն) գյուղը գտնվում էր Աղանայի նահանգում՝ Ձերեւ-Բերեքեթի զավառում՝ թաղչե զավառակում: 1909թ. ջարդից առաջ Հարունիեն ուներ 140 տոնն, որից 130-ը թուրքերը ջարդի ժամանակ այրել էին և հայ բնակչությանը գրեթե ամրողացրյամբ կոտորել: Տե՛ս Հակոբյան թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բարարան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակություն, 1988 թ., հ. 2, էջ 679:

²⁶ Sonnen-Aufgang, Heft 1, 1909, Oktober, S. 8-9; Heft 2, 1909, November, S. 19-22.

թից հավաքված երեխաների մի մասը: 1910թ. դեկտեմբերի 5-10-ը Մարաշից Հարունիե է տեղափոխվում 80 տղա և 95 աղջիկ (մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 166 երեխա՝ 86 աղջիկ և 80 տղա), իսկ կայանը դեկավարելու էր Յոհաննես Շոռորք՝ կոնց Զիգրիդի (Զիգրիդ Գրյունհագեն, հետագայում՝ Շոռորք) հետ միասին: Այստեղ աշխատելու էին նաև Կերե Յորկենը և Ինա Մայները²⁷: Ավելի ուշ կայանի կառավարիչները են դառնում Բենն և Աննա Ֆոն Դորելեր ամուսինները:

Հարունիեի կայանը մեծ դժվարություններով կարողանում է վերապրել Համաշխարհային պատերազմն ու Հայոց ցեղասպանությունը: Այստեղ կային տղաների և աղջիկների համար նախատեսված որբանոց, դպրոց, պոլիկլինիկա, իրականացվում էր հոգևոր-ավետարանչական գործունեություն: 1916թ. սկզբներին այստեղ է տեղափոխվում նաև Էստոնիի Հեղվիզ Բյուլը, ում Ֆոն Դորելերների ու Յոհաննա Հաքերի հետ միասին վիճակված էր կրել այս կայանի գործունեության հետ կապված բոլոր դժվարությունները: Այս միսիոներները մեծագույն ջանքերի գնով կարողանում են փրկել որբերին՝ վերապրելով Համաշխարհային պատերազմն ու կոտորածները²⁸:

Վիլիկիայում ֆրանսիական և թուրքական գորբերի բախումների, ինչպես նաև պատերազմում Գերմանիայի պարտությամբ պայմանավորված՝ Հարունիեի կայանը հայտնվում է նոր դժվարությունների առջև: Կայանի գերմանացի աշխատակիցներն ստիպված էին լրել Օսմանյան կայսրությունը: Վերջիններս մեկնում են Մարաշի կայանի աշխատակիցների հետ միասին: Հեղվիզ Բյուլն անձնագրային խնդիրների պատճառով դեռևս պետք է մնար կայսրությունում: Կայանն անցնում է ամերիկյան դեկավարության ներքո, սակայն այս կարգավիճակով ևս երկար կյանք չի ունենում: 1920թ. մարտին կազմակերպվում է կայանի երեխաների փախուստը հայ աշխատակիցների և ուսուցիչների դեկավարությամբ: Փետրվար-մարտ ամիսներին Հարունիեն դարձել էր ռազմադաշտ: Կայանում կար 170 երեխա: 1920թ. մարտի 26-ի գիշերը՝ 13 օրվա մարտերից հետո, երեխաները կայանի հայ աշխատակիցների ու հայ զինվորների ուղեկցությամբ (ֆրանսիացի զինվորները սպասում էին հարթավայրում) սարսափելի ցրտի ու խոնավ եղանակային պայմաններում անաղոնուկ փախչում են նախ՝ մոտակա գյուղ (գերմանացիներն այն անվանում են Յարըքաշը, առանց կորուստների այստեղ են հասնում 14 ժամվա քայլից հետո՝ շրջանցելով երկու ժամանոց ճանապարհը), ապա՝ Աղանա, որտեղից էլ հետագայում՝ Զմյուռնիա: Աղանայում Հարունիեի որբանոցի երեխաներն արժանանում են հայ օգնական ուժերի խնամքին: Նրանց մի մասն ապաստան է գտնում վրանային ճամբարներում, իսկ մյուս մասը՝ քաղաքի որբանոցներից մեկում²⁹: Այս փախուստով Հարունիեի կայանը վերջնականապես դադարեցնում է իր գործունեությունը:

Հիմնված լինելով կիլիկիահայության կոտորածների հետևանքով որբացած երեխաներին իրենց բնօրբանում խնամելու նպատակով կայանը կարողանում է վերապրել նաև Աշխարհամարտը՝ փրկելով իր սաներին ու աշխատակիցների մեծ մասին: Այստեղ ևս գերմանական գործունեությունը դադարեցվում է Անգլիայի և Ֆրանսիայի որոշմանը, սակայն

²⁷ Sonnen-Aufgang, Heft 6, 1911, März, S. 79; Heft 7, 1911, April, S.99.

²⁸ Գրիգորյան Վ., Հայությանը նվիրված կյանք: Էստոնուի Հեղվիզ Բյուլի հայանապատ գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում (1911-1951թթ.), Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 1996 թ., էջ 24:

²⁹ Sonnen-Aufgang, Heft 11/12, 1920, August-September, S. 74-76, S. 80; Heft 2, 1920, November, S. 10-11.: Պատմելով այս փախուստի մասին՝ հոդվածի հեղինակն այն համեմատում է 1915թ. արսորի հետ՝ նշելով, որ այն շատ ավելի նախընտրելի էր սրա համեմատ, քանի որ ամեն ընտանիք իր տրամադրության տակ ուներ մի կենդանի և հետո էր վերցրել անհրաժեշտ իրերը: Այժմ փախչողներն ստիպված էին ամեն ինչ թողնել: Երեխաներն ու նրանց ուղեկիցները խնդուկ վիճակում էին:

Հայկ Մարտիրոսյան

այստեղ, ըստ կայանի Երկարամյա միսիոներուի Հ. Բյուլի, առավել ակնառու էր Ֆրանսիայի «ներդրումը»³⁰:

Ամփոփելով ԱՔԲԳՕՄ կայանների գործունեության դադարեցումն ու դրանց պատճառները՝ պեսք է նշել, որ դրանով ավարտվում է Օսմանյան կայսրության հայաշատ շրջաններում շուրջ քառորդ դար տևած ԱՔԲԳՕՄ միսիոներական գործունեությունը: Բացի Մուշից, մյուս կայաններում հնարավոր եղավ վերապետ Առաջին աշխարհամարտը, փրկել տեղի երեխաններին, անձնակազմի մեծ մասին, անգամ ապաստան տալ ու փրկել զգայի թվով այլ հայերի: Այդ կայաններից երեքը գերմանացիները կարողացան ապրեցնել ու փոխանցել ամերիկացի միսիոներներին՝ Անտանի երկրների կողմից արտաքսվելուց հետո իրենց տեղը գիշելով վերջիններիս: Ի տարբերություն Օսմանյան կայսրությունում գտնվող այլ երկրների միսիոներական առաքելությունների ու դրանց կայանների, որոնց գործունեության դադարեցման զլասավոր պատճառը Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբելն էր, իսկ ամերիկացիների պարագայում՝ ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելը, ապա գերմանական կայանների դադարեցման պատճառն այդ պատերազմի ավարտն էր ու Գերմանիայի պարտությունը: Միայն գերմանական որոշ կայանների էր վիճակված վերապետ Աշխարհամարտը:

Օսմանյան կայսրությունում «Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient» («Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միության») միսիոներական կայանների գործունեության դադարեցման դրդապատճառներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրանից հետո

Հայկ Մարտիրոսյան

Ամփոփում

«Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միությունն» Օսմանյան կայսրությունում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին ուներ հինգ հիմնական կայան՝ Մեզքրեում, Մարաշում, Վանում, Մուշում և Հարունիեում, որտեղ ապաստան էր գտել մոտ 2000 երեխս: Կազմակերպության հիմնական կայաններում, ենթակայաններում և շրջակա գյուղերի կրթական հաստատություններում սովորող երեխանների թիվը շուրջ մեկուկես անգամ ավել էր: Կայաններից երեքը՝ Մեզքրեն, Մարաշը և Հարունիեն, վերապրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1919թ. դրվեցին ամերիկյան միսիոներական դեկավարության ներքո: Վաճի կայանի անձնակազմը և երեխանները փոխադրվեցին Թիֆլիս: Ցավոք սրտի, հնարավոր չեղավ փրկել Մուշի կայանի երեխաններին: Փրկվեցին միայն մի քանի ոտացչուիհներ՝ հետագայում երկու եվրոպացի միսիոների ուղեկցությամբ տեղափոխվելով Մեզքրեի կայան:

Բանալի բառեր՝ Գերմանացի միսիոներներ, առաքելություն, միսիոներական կայան, հիմնական կայան, օգնության միություն, որբանոց, միսիոներական կայանների փակում:

³⁰ Sonnen-Aufgang, 1920, März, Heft 6, S. 42-44; 1920, August-September, Heft 11/12, S. 76-78. Հեղված Բյուլը նշում է, որ իր «արտրման» պատճառն Օսմանիեի ֆրանսիացի մոթեսարիքի հետ հարաբերություններն էին: Վերջինս փորձում էր իր ցուցաբերած օգնությամբ որբանոցն աստիճանաբար ֆրանսիական և կարողիկական ազդեցության տակ գտել: Բյուլին հաջողվում է Աղանայի ամերիկյան միսիոներ պրն Թամբերսի միջոցով կարգավորել այս խնդիրը, սակայն այդ հաջողության «գինը» նրա աքսորի հրամանն էր:

The Causes of the Termination of “Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient” (“German Society for Aid in Christian Charity Work in the Orient”) Missionary Stations’ Activities in the Ottoman Empire during and after the WWI

Hayk Martirosyan

Summary

“Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient” had five main stations in the Ottoman Empire on the eve of the WWI: in Mezre, Marash, Van, Mush and Harunie, where about 2000 children had found shelter. The number of children studying in the main stations and substations of the organization, as well as in the educational institutions of the adjacent villages was one and a half times more. Three of the stations, in Mezre, Marash and Harunie, managed to survive the WWI and in 1919 these stations were put under the rule of American missionary leadership. The staff and the children of the station in Van were transferred to Tiflis. Unfortunately it was impossible to save the children of the station in Mush. Only few teachers were saved and then transferred to the station in Mezre accompanied by two European missionaries.

Keywords: German missionaries, mission, missionary station, main station, relief mission, orphanage, closing the missionary stations.

Причины прекращения деятельности миссионерских станций “Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient” (“Союз немецкой помощи христианской благотворительности на Востоке”) в Османской империи во время и после Первой мировой войны

Այկ Մարտիրօսյան

Резюме

В преддверии Первой мировой войны "Союз немецкой помощи христианской благотворительности на Востоке" имел пять основных станций в Османской империи – в Мезре, Мараше, Ване, Муше и Харуние, где содержались около 2000 детей. Число детей учебного возраста в основных станциях и миссионерских пунктах организации и в учебных заведениях близлежащих деревень было в полтора раза больше. Три станции – в Мезре, Мараше и Харуние – действовали в годы Первой мировой войны и в 1919 г. были переданы под управление американских миссионеров. Персонал и дети станции Вана были переведены в Тифлис. К сожалению, не удалось спасти детей станции Муша. Спаслись лишь несколько учителей, которые спустя некоторое время были переведены в Мезре.

Ключевые слова: немецкие миссионеры, миссия, миссионерская станция, основная станция, миссия помощи, сиротский приют, закрытие миссионерских станций.